

عملکرد زنان در مطبوعات عصر مشروطیت

ایرج جلالی

دانشجوی دکتری تاریخ واحد علوم تحقیقات

کلید واژه‌ها: مشروطیت، مطبوعات، زنان.

سراغاز

جامعه‌ی ایران در عصر قاجار وارد مرحله‌ی جدیدی از تغییر و تحول ساختار سیاسی خود شد که با دوران قبل از آن تفاوت بسیاری داشت. شکل‌گیری حرکت مشروطه‌خواهی ایرانیان و انقلاب مشروطه، در تحولات تاریخی بعد از آن نقش بزرگی داشته و از این‌رو دارای اهمیت است. طی دوران انقلاب مشروطه، تعداد روزنامه‌های منتشر شده در ایران، به نحو چشمگیری افزایش یافت.

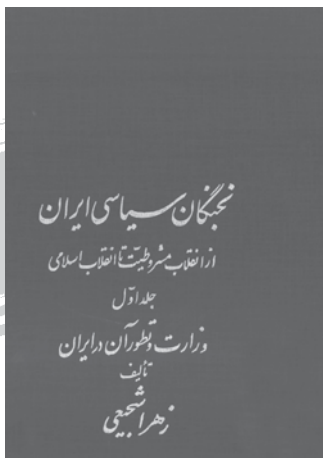
در جامعه‌ی بسته و مردسالار ایران آن روز، زنان با توجه به فرصت‌های محدودی که در جریان مبارزات وسیع مشروطه‌خواهی برای آنان پیش آمده بود، با اقدامات مناسب و با حضور مستقیم و غیرمستقیم، نقش مهمی در تداوم انقلاب ایفا کردند؛ از جمله‌ی اقدامات آنان، تأسیس مدارس دخترانه، ایجاد انجمن‌ها و انتشار مطبوعات مختص به زنان بوده است. در این نوشتار، به اختصار به این موضوع پرداخته‌ایم.

«به جرئت می‌توان گفت، مطبوعات و روزنامه‌نویسان، سلاح قاطع انقلاب مشروطه بودند» [ذاکر حسینی، ۱۳۷۵: ۴۵]. به‌طوری‌که همکاری و هماهنگی رهبران انقلابی، اصلاح‌طلبان، آزادی‌خواهان، روزنامه‌نگاران و کسانی که به‌طور کلی از وضع

ایران ناراضی بودند و برای مبارزه علیه استبداد آمادگی داشتند، محیط بسیار مساعدی برای شکوفایی مطبوعات و روزنامه‌نگاران پدید آورده بود [همان، ۴۹]. مطبوعات در سال‌های ۱۹۰۰ تا ۱۹۰۶ نسبت به دوران قبل از آن، از لحاظ کمی، رشد بسیار خوبی داشتند.

بین این سال‌ها در حدود چهار روزنامه‌ی ملی و غیردولتی در تهران و شهرستان‌ها تأسیس و منتشر شد. مشهد، همدان و بوشهر، برای اولین بار در تاریخ ایران صاحب روزنامه شدند. از سال ۱۸۳۷ که اولین روزنامه در ایران منتشر شد، تا ۱۹۰۶ که فرمان مشروطیت توسط مظفّرالدین‌شاه صادر شد، روی هم ۸۳ روزنامه‌ی دولتی و ملی متفاوت در پایتخت و شهرستان‌ها منتشر شده بود که تقریباً نصف این تعداد، محصول فعالیت‌های انقلابی شش سال اول قرن بیستم در ایران است. با فعالیت انقلابیون و آزادی‌خواهان، کانون مطبوعات ملی که سال‌ها در خارج از کشور و در ممالک همسایه، از جمله هندوستان و عثمانی بود، به ایران منتقل شد. به‌طوری‌که در شش سال اول قرن بیستم، فقط ۹ روزنامه‌ی جدید ملی در خارج از کشور منتشر می‌شد [مولانا، ۱۳۸۵: ۱۲۷].

اما وضعیت عمومی مطبوعات از شروع مشروطیت تا سال‌های پایانی جنگ جهانی اول و سقوط سلسله‌ی قاجاریه در ایران بدین‌صورت بود که پس از اعلام مشروطیت و آزادی

مطبوعات، تعداد روزنامه‌ها در ایران رو به فزونی نهاد. پس از به توپ بستن مجلس، تمامی جراید تعطیل شد و در تهران تنها روزنامه‌ی دولتی «ایران» و گاهی ورقی به نام «اقیانوس» چاپ می‌شد. اما در دوره‌ی دوم مشروطیت و با فرار محمد علیشاه و بازگشت آزادی‌خواهان و مدیران جراید که در خارج از کشور می‌زیستند، بازار جراید دوباره رونق گرفت و در تهران و شهرستان‌ها روزنامه‌های جدیدی پدید آمد. پس از اختناق و برافتادن مجلس دوم تا گشایش مجلس سوم در محرم ۱۳۳۳، یک دوره‌ی ارتجاعی تجددگرا در کشور آغاز شد و فشار خارجی روزبه‌روز فزونی گرفت. مطبوعات آزاد خفه شدند و چند روزنامه‌ی بی‌ارزش با دیدگاهی ارتجاعی فرصت انتشار یافت.

اما پس از گشایش مجلس سوم تا کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ش، تعداد زیادی جریده انتشار یافت. در طی آن مدت که قریب هفت سال به طول انجامید و خاصه پس از پایان جنگ جهانی اول، تحول عظیمی در روزنامه‌نویسی به‌وجود آمد و چه در داخل و چه در خارج از ایران، جراید و مجلاتی وزین و آبرومند منتشر شدند که در وضع عمومی کشور و سیاست مملکت مداخله داشتند و مصادر امور را راهنمایی می‌کردند و با توجه به این‌که در این دوره قوه‌ی مقننه تعطیل بود، مطبوعات وظایف مهم و سنگینی را در برابر دولت و ملت عهده‌دار شدند [ورهرام، ۱۳۸۵: ۳۱۱].

در این دوران، علاوه بر آن‌که زنان فعالیت‌های مطبوعاتی خود را در نشریات مختص به زنان ادامه دادند، در نشریاتی که توسط مردان منتشر می‌شد نیز مقالاتی منتشر می‌کردند. به چندین نوع از این مدارک در نشریات اشاره شده است: از جمله؛ «اتحادیه‌ی غیبی نسوان، نامه‌ای به روزنامه‌ی ندای وطن فرستاد و از نمایندگان مجلس خواست، به سرعت متمم قانون اساسی را تدوین و تصویب کنند و به بی‌سر و سامانی کشور خاتمه دهند، و اگر از عهده‌ی این کار برنمی‌آیند، استعفا کنند و کار مملکت را به زنان بسپارند. هم‌چنین، این نامه‌ی طولانی به نکات دیگری اشاره داشت؛ مانند: بدون قانون امکان ندارد احدی از شما اطاعت کند. چرا قانون را به دست ما نمی‌دهید که هر کسی در هر کجا که هست، تکلیف خود را بداند» [آفاری، ۱۳۶۹: ۱۰۵]. مجموعه مقالاتی به نام «لابحه‌ی خانم دانشمند» در

آغاز فعالیت‌های مطبوعاتی زنان در عصر مشروطیت

تا قبل از مشروطه، زنان نقش مهم و قابل توجهی در امور سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران نداشتند. آنان نیمی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دادند، ولی در منابع و مآخذ تاریخی، از تأثیر این نیمه‌ی جمعیت کشور بر تحولات عمده، کمتر سخنی به میان آمده، یا بهای کمتری به آن داده شده است. اما در انقلاب مشروطه، می‌توان اثرات ارزشمند فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زنان را به‌وضوح مشاهده کرد. در این دوره، زنان فعالیت‌های نوینی را در ابعاد گوناگون فرهنگی و سیاسی شکل دادند که در جامعه تأثیرگذار بود. از جمله‌ی این اقدامات، تأسیس مدارس نسوان، تشکیل انجمن‌ها و در مرحله‌ی بعد انتشار روزنامه بود. در جامعه‌ی ایران عصر قاجاری، از بانوان معمولاً با تعبیری هم‌چون ضعیفه و اناث نام برده می‌شد. و در مطبوعات قبل از مشروطه، کمتر خبر قابل اعتنایی در مورد زنان دیده می‌شد. اما در دوران انقلاب مشروطه، برخی از مطبوعات از حضور زنان در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی سخن راندند. چنان‌که «در سال ۱۹۰۹ روزنامه‌ی جبل‌المتین عکسی چاپ کرد که در میان فداییان مشروطه، چند زن لباس مردانه پوشیده‌ی تفنگ به دست درگیر مبارزه بودند و یکی از آن‌ها کشته شده بود» [مولانا، ۱۳۵۸: ۲۰۶].

تا قبل از مشروطه، زنان نقش مهم و قابل توجهی در امور سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران نداشتند

نشریه‌ی سوسیال دموکرات ایران نو با نام مستعار «طاهره» چاپ می‌شد که نویسنده‌اش زنی به نام عصمت تهرانی بود. علاوه بر نشریات مشروطه‌خواه صوراسرافیل، حبل‌المتین، مساوات و ایران نو که توسط مردان منتشر می‌شد و به دفاع از حقوق زنان نیز می‌پرداخت، می‌توان از نشریه‌ی ملانصرالدین چاپ تفلیس نیز نام برد که مقالاتی در مورد زنان، به‌خصوص در مسائل سیاسی داشته است» [شاپوری، ۱۳۸۳].

ایران نو گزارش‌هایی درباره‌ی وضع زنان ایرانی و سرزمین‌های دیگر منتشر می‌کرد. فهرست اسامی کسانی که از طرح ایجاد بانک ملی حمایت کرده بودند، چاپ شد و سخن‌رانی‌های زنان

اگر به محدوده‌ی زمانی انتشار این نشریات یعنی سال‌های ۱۲۸۹ تا ۱۳۰۴ توجه کنیم، درمی‌یابیم که در این سال‌ها فعالیت روزنامه‌نگاران زن در ایران، به‌طور قابل توجهی افزایش یافته بود

فارغ‌التحصیل مدارس دخترانه در این روزنامه منعکس گردید. مرد نویسنده‌ای با تحسین درباره‌ی مراسم فارغ‌التحصیلی نوشت: «می‌گفتند: زن ناقص‌عقل و قابل تربیت نیست. این مجلس به ما نشان داد که زن، مخصوصاً زن ایرانی، قابل تربیت، بلکه تا اندازه‌ای از مردها هم زودتر مستعد قبول علم هستند» [یشایایی، ۱۳۸۴].

البته سبک ایران نو خیلی اروپایی بود. به علت مقالات آزادی‌طلبانه و روشنی که «ایران نو» داشت، بازار رقابت مطبوعاتی را در تهران گرم کرد و سبب شد ناشران دیگر نیز از شیوه‌ی کارهایش تقلید کنند» [مولانا، ۱۳۵۸: ۲۰۶]. اگر به محتوای نشریاتی که نام برده شد دقت کنیم، متوجه می‌شویم که تمامی آن‌ها دارای مضمون سیاسی خاصی در آن دوره بودند و بنابراین، مقالات و نامه‌هایی که از زنان در این نشریات منتشر می‌شد، همه رنگ و بوی سیاسی داشت. انتشار چنین نامه‌ها و مقالاتی از زنان در نشریاتی که توسط مردان منتشر می‌شد و فعالیت‌های زنان در عرصه‌های فرهنگی و آموزشی و سیاسی در آستانه‌ی مشروطیت، زمینه‌ساز انتشار نخستین نشریات مختص زنان در عصر مشروطه شد.

با توجه به این‌که یکی از اثرات مهم انقلاب مشروطه، توزیع قدرت سیاسی در کشور بود و ایجاد مجلس را موجب شد و نظام سیاسی کشور در جهت دموکراسی گام برداشت، لذا مطبوعات در این جامعه نقش مهمی برعهده داشتند. «این نکته‌ی مسلم را همه‌کس می‌دانند که مطبوعات در رهبری افکار عمومی، در تمام جوامع بشری نقش مهمی را برعهده داشته و دارند و به همین جهت مطبوعات را رکن چهارم مشروطه خوانده‌اند [شمیم، ۱۳۷۴: ۴۸۹]. بر همین اساس، در این برهه از زمان تا سقوط سلسله‌ی قاجاریه، چندین نشریه‌ی تخصصی توسط زنان منتشر شد که نخستین آن‌ها نشریه‌ی دانش نام داشت. در ادامه، چند نشریه‌ی تخصصی زنان را با ذکر خط‌مشی عمده‌ی آنان معرفی می‌کنیم:

نخستین نشریه‌ای که به خاطر دفاع از حقوق زن ایرانی و بیداری توده‌ی نسوان از افق مطبوعات ایران آغاز درخشیدن نمود، نشریه‌ی «دانش» بود. صاحب امتیاز و ناشر این جریده، خانم دکتر کحال، دختر یعقوب‌الاسلام همدانی بود و نخستین

شماره‌ی آن در سال ۱۲۸۹ هـ. ش (۱۰ رمضان ۱۳۲۸ هـ. ق، ۱۹۱۰م) منتشر شد [براون، ۱۹۷۵: ۳۸۳]. این مجله معمولاً روی هشت صفحه به قطع وزیری و با چاپ سربی (مطبوعه روسی) در تهران طبع شده و مندرجات آن تماماً امور راجع به زنان است [بیران، ۱۳۸۱: ۳۵]. این روزنامه خود را این‌گونه معرفی می‌کند: «روزنامه‌ای است اخلاقی، علم‌خانه‌داری، بچه‌داری، شوهرداری، مفید به حال دختران و نسوان و به کلی از پلتیک و سیاست مملکتی سخنی نمی‌راند» [همان، ۳۶].

دانش، عمدتاً به مسائل خانگی زنان طبقه‌ی متوسط و طبقه‌ی بالا می‌پرداخت و نشریه‌ای رادیکال‌مانند ایران نو نبود. جاذبه‌ی این نشریه در تعداد مقاله‌هایی بود که درباره‌ی بهداشت، طب، امور خانگی و به‌خصوص بچه‌داری منتشر می‌کرد. از لحاظ درخواست‌های اجتماعی-سیاسی زنان، دانش کاملاً میانه‌رو بود» [آفاری، ۱۳۷۹: ۲۶۶]. عمر نشریه‌ی دانش کوتاه بود، پیش از آن‌که سال آن به پایان برسد، تعطیل شد. شماره‌ی ۳۰، آخرین شماره‌ی نشریه‌ی دانش است که در ۲۷ رجب سال ۱۳۲۹ هـ. ق (۱۲۹۰ ش) انتشار یافته است [محیط طباطبایی، ۱۳۶۶: ۱۷۲].

بعد از تعطیلی نشریه‌ی دانش، «سه سال بعد در سال ۱۳۳۱ هـ. ق ۱۹۱۳ میلادی مریم عمید مزین‌السلطنه، دومین روزنامه‌ی مخصوص بانوان را به نام شکوفه در تهران منتشر کرد. او دختر سید رضی رئیس‌الاطباء، پزشک معروف قشون بود و دو مدرسه نیز در تهران تأسیس کرد. هم‌چنین، اولین انجمن زنان ایران را به‌وجود آورد. روزنامه‌ی شکوفه «توسط بانوان و برای بانوان» چاپ می‌شد [مولانا، ۱۳۵۸: ۲۰۷].

نشریه‌ی شکوفه در چهار صفحه با خط نسخ و با چاپ سنگی منتشر می‌شد و مصور نیز بود. در هر شماره، کاریکاتوری بنابر فراخور حال اوضاع سیاسی یا اجتماعی روز در آن گراور می‌شد. سلسله مقالات این نشریه، در موضوع‌های ادبی، اخلاقی، دستورات بهداشتی، تعلیم چگونگی ترکیه و تصفیه‌ی اخلاق برای بانوان، روشنگری ذهن زنان و عامه‌ی ایران درباره‌ی مدارس و دانش‌آموزی زنان و دختران چاپ و منتشر می‌شد. هم‌چنین، مقالاتی نیز در چگونگی رعایت بهداشت و مراقبت از نوزادان و کودکان و رموز خانه‌داری، تعلیم داده می‌شد.

با تأسیس انجمن همت خواتین در سال ۱۲۹۳ هـ. ش/ ۱۳۳۴ هـ. ق، شکوفه سخنگاه و جایگاهی برای انتشار اخبار و نظرات این انجمن شد و به روزنامه‌ای سیاسی بدل گردید و مقالات آن در ترویج مصرف تولیدات ساخت ایران، ترقی صنایع هنری دختران و شاگردان مدارس و کتب تربیت، علم و هنر در نزد زنان، تألیف و چاپ می‌شد. این روزنامه بیشتر در مدارس و بین زنان به فروش می‌رسید و شش سال به‌صورت پی‌گیر منتشر شد و تنها در اثر بروز جنگ جهانی اول و در اوضاع آشفته‌ی ایران آن روزگار، چند ماه در انتشار آن وقفه افتاد. انتشار شکوفه در ۱۳۳۷ ق با درگذشت بانو عمید مزین‌السلطنه متوقف شد و

پس از آن تعطیل گردید [اجتهادی، ۱۳۸۲: ۶۵۱].

یکی دیگر از روزنامه‌های مهم زنان در دوران مشروطیت، روزنامه‌ی **زبان زنان**، روزنامه‌ی اجتماعی، تربیتی و سیاسی زنان ایران از ۱۳۳۷ هـ.ق، ۱۹۱۹ م بود که به صاحب امتیازی و مدیریت **صدیقه دولت‌آبادی** در اصفهان منتشر شد. زبان زنان، در ابتدا در یک برگ و بعداً در چهار صفحه چاپ می‌شد. زبان زنان، اگرچه سومین جریده‌ی زنان ایران است، اما اولین روزنامه‌ی زنان در شهرستان‌ها و هم‌چنین اولین روزنامه‌ی ایرانی است که «زن» در عنوان آن قرار گرفته است. زبان زنان در سال اول، هر پانزده روز یک شماره و در سال دوم، هر هفته یک شماره انتشار می‌یافت. در سرلوحه‌ی کلیه‌ی شماره‌های زبان زنان، تصریح شده بود که تنها آثار زنان و دختران محصل را چاپ می‌کند. خط‌مشی زبان زنان، احقاق حقوق زنان ایرانی و انتقاد از شرایط زندگی فردی و موقعیت اجتماعی زنان بود. مواضع سیاسی و اجتماعی روزنامه‌ی زبان زنان موجب شد تا عده‌ای علیه صدیقه دولت‌آبادی اقداماتی به عمل آورند و او را به ترک اصفهان وادار کنند. از جمله‌ی این اقدامات، حمله و سنگ‌باران کردن محل سکونت صدیقه دولت‌آبادی و دفتر روزنامه‌ی زبان زنان بود. اما دولت‌آبادی با تغییر محل سکونت خود و دفتر روزنامه و زندگی تحت محافظت مأموران انتظامی، فعالیت‌های خود را ادامه داد [همان، ۴۹۶-۴۹۷].

یکی دیگر از نشریات زنان که در سال‌های پایانی سلسله‌ی قاجاریه منتشر شد، «نامه‌ی بانوان» بود که در تهران، به مدیریت و

از نشریات مهم مختص به زنان در سال‌های بعد از کودتای ۱۲۹۹، مجله‌ی «نسوان وطن‌خواه» است

سردبیری **شهناز آزاد** تأسیس و در سال ۱۲۹۹ هـ.ش منتشر شد. در این نشریه، مقالاتی راجع به نسوان و مختصری اخبار مهم داخلی و اخبار مهم خارجی می‌آمد و خلاصه، بیشتر مندرجات نامه‌ی بانوان، مخصوص بانوان بود و ماهی دوبار منتشر می‌شد [بیران، ۱۳۸۱: ۵۷].

از دیگر نشریات زنان که قبل از کودتای ۱۲۹۹ ش در ایران منتشر شد و نسبت به نشریات دیگر کمتر رنگ و بوی سیاسی داشت و بیشتر به امور زنان می‌پرداخت، مجله‌ی «عالم نسوان» بوده است. عالم نسوان در تهران به صاحب امتیازی **نوابه صفوی** در سال ۱۲۹۹ شمسی تأسیس شد و شماره‌ی اول آن در ذیحجه‌ی ۱۳۳۸ هـ.ق، مطابق مهر ۱۲۹۹ هـ.ش، منتشر شده است. مجله‌ی عالم نسوان هر دو ماه یک شماره در ۳۸ صفحه به قطع کوچک خشتی طبع و بنابراین، در هر سال شش شماره از آن توزیع

نخستین نشریه‌ای که به خاطر دفاع از حقوق زن ایرانی و بیداری توده‌ی نسوان از افق مطبوعات ایران آغاز درخشیدن نمود، نشریه‌ی «دانش» بود

می‌شد. مقالات این مجله در پیشرفت و ترقی نسوان مملکت و تعلیم اصول خانه‌داری و زندگانی جدید به آن‌ها کمک فراوانی کرده است. آخرین شماره‌ی این مجله در آبان ۱۳۱۱ منتشر شد [صدر هاشمی، ۱۳۲۸].

از دیگر نشریات مختص به زنان که در دوره‌ی مشروطه منتشر گردید، مجله‌ی «جهان زنان» بود. این مجله ابتدا هر پانزده روز یک‌بار در مشهد، در سال ۱۳۲۹ هـ.ق و سپس در تهران در سال ۱۳۴۰ هـ.ق به مسؤولیت **فخر آفاق پارسا** منتشر گردیده است [دهخدا، ۱۳۳۸: ۳۸۹]. مندرجات این مجله بیشتر امور مربوط به زنان و تربیت آنان بوده است. پس از انتشار شماره‌ی چهارم مورخ ۱۷ شعبان ۱۳۳۹ هـ.ق، چون مدیر مجله (فرخ دین پارسا) به تهران منتقل شد، اداره‌ی مجله نیز به تهران انتقال یافت و بنابراین روی هم‌رفته چهار شماره از مجله‌ی جهان زنان در مشهد منتشر شده و از شماره‌ی پنجم در تهران انتشار یافته است [صدر هاشمی، ۱۳۲۸: ۱۸۲]. این روزنامه با دقت فراوانی تنظیم و چاپ می‌شد، به طوری که مدیر آن برای هر اشتباه دستور زبان یا غلط چاپی که خوانندگان در آن مجله پیدا می‌کردند، جایزه تعیین کرده بود و این وسیله‌ی تبلیغی برای روزنامه به‌شمار می‌رفت [مولانا، ۱۳۵۸: ۲۱۰]. این نشریه نیز به‌خاطر مخالفت‌های عده‌ای توقیف شد.

از نشریات مهم مختص به زنان در سال‌های بعد از کودتای ۱۲۹۹، مجله‌ی «نسوان وطن‌خواه» است. صاحب امتیاز مجله **محترم اسکندری** بود. محترم اسکندری، دختر **شاهزاده علیخان محمد میرزا اسکندری** در سال ۱۲۷۴ هـ.ش، در یکی از خانواده‌های اشرافی تهران متولد شد. پدر محترم اسکندری از اعضای برجسته و مؤسسان لژ فراماسونری در ایران بود. او سال‌ها قبل از مشروطه، به همراهی سلیمان میرزا اسکندری و یحیی میرزا، «انجمن آدمیت» را تأسیس کرده بود. محترم اسکندری نیز از همان اوان طفولیت در جلسات آن‌ها شرکت می‌کرد و به لحاظ فکری و عقیدتی کاملاً تحت تأثیر اعضای انجمن آدمیت قرار داشت. محترم اسکندری، در چنین فضایی، شدیداً به فرهنگ و الگوهای فرهنگی غرب گرایش پیدا کرد. فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی اسکندری از جریان انقلاب مشروطیت آغاز و به‌زودی به یکی از پیشتازان جنبش تجددطلبی

مؤثر و تأثیرگذار بودند.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. آفاری، ژانت. انجمن‌های نیمه‌سری زنان در نهضت مشروطه. ترجمه‌ی جواد یوسفیان، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران. ۱۳۶۹.
۲. آفاری، ژانت. انقلاب مشروطه‌ی ایران (۱۹۱۱-۱۹۰۶م) ترجمه‌ی رضا رضایی. نشر بیستون. تهران. ۱۳۷۹.
۳. ببران، صدیقه. نشریات ویژه‌ی زنان. انتشارات روشنگران و مطالعات زنان. تهران. ۱۳۸۱.
۴. براون، ادوارد. تاریخ مطبوعات و ادبیات در دوره‌ی مشروطیت (جلد دوم). ترجمه و تحشیه‌ی محمد عباسی. انتشارات کانون معرفت. تهران. ۱۹۷۵م.
۵. توانا، مرادعلی. زن در تاریخ معاصر ایران (جلد اول). انتشارات برگ زیتون. تهران. چاپ اول. ۱۳۸۰.
۶. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه‌ی دهخدا (جلد ۱۶). زیر نظر محمد معین. شماره‌ی مسلسل ۴۶. تهران. ۱۳۳۸.
۷. ذاکر حسین، عبدالرحیم. مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت. انتشارات دانشگاه تهران. تهران. چاپ سوم. ۱۳۷۵.
۸. شمیم، علی‌اصغر. ایران در دوره‌ی سلطنت قاجار. انتشارات مدبر. تهران. چاپ ششم. ۱۳۷۴.
۹. صدر هاشمی، محمد. تاریخ جراید و مجلات ایران (جلدهای دوم و چهارم). انتشارات راه نجات. اصفهان. ۱۳۲۸.
۱۰. فرخ‌زاد، پوران. دانش‌نامه‌ی زنان فرهنگ‌ساز ایران (جلد اول). انتشارات زریاب. تهران. چاپ اول. ۱۳۷۸.
۱۱. کسروی، احمد. تاریخ مشروطه‌ی ایران (جلد اول). انتشارات امیرکبیر. تهران. چاپ پانزدهم. ۱۳۵۹.
۱۲. محیط طباطبایی، محمد. تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران. انتشارات بعثت. تهران. ۱۳۶۶.
۱۳. مصطفی اجتهادی و دیگران. دایره‌المعارف زن ایرانی (جلد دوم). تهران. مؤسسه‌ی فرهنگی سیمرخ. تهران. ۱۳۸۲.
۱۴. مولانا، حمید. سیر ارتباطات اجتماعی در ایران. انتشارات دانشکده‌ی علوم و ارتباطات اجتماعی. تهران. ۱۳۵۸.
۱۵. ورهرام، غلامرضا. نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار. انتشارات معین. تهران. چاپ اول. ۱۳۸۵.

ب) مقالات

۱. ببران، صدیقه. تاریخ نشریات زنان در ایران. فصل‌نامه‌ی پژوهشی سنجش. سال یازدهم. تابستان ۱۳۸۳. شماره‌ی ۳۸.
۲. رمضان نرگسی، رضا. زنان در تاریخ سیاسی معاصر، محترم اسکندری. ماه‌نامه‌ی حورا. سال اول. تیرماه ۱۳۸۳. شماره‌ی ۵.
۳. شاپوری، معصومه. حضور زنان در مطبوعات عصر مشروطه. ماه‌نامه‌ی نامه. ۱۳۸۳. شماره‌ی ۱۳.
۴. یشایایی، مرجان. نقش سازمان‌های زنان در انقلاب مشروطه. دو‌ماه‌نامه‌ی حقوق زنان. مهر و آبان ۱۳۸۴. شماره‌ی ۲۶.

نسوان در دهه‌ی ۱۹۲۰ تبدیل شد. او جمعیت نسوان وطن‌خواه را تأسیس و رهبری نمود و متعاقب آن مجله‌ی «نسوان وطن‌خواه» را منتشر کرد. شماره‌ی اول مجله‌ی مذکور در ۲۶ صفحه، به قطع کوچک خشتی، طبع و در سال ۱۳۰۲ش منتشر شد. مقالات مجله بیشتر به قلم زنان نوشته می‌شد. این مجله تا سال ۱۳۰۵هـ ش به مدت سه سال منتشر شده است [رمضان نرگسی، ۱۳۸۳: ۳۲]. مندرجات مجله غالباً مطالب مربوط به زنان و تربیت دوشیزگان است و با این‌که روی مجله همه‌جا به‌عنوان مجله‌ای علمی، ادبی، اجتماعی معرفی شده، مطالب آن مربوط به نسوان است [ببران، ۱۳۸۱: ۸۲]. از جمله‌ی محوری‌ترین مطالب نشریه، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- درج مقالات راجع به نسوان مشهوره‌ی غربی؛
- ترویج انواع مد لباس؛ از آن‌جا که اسکندری و اعضای فعال نشریه و نیز مخاطبان اصلی نشریه، از خانواده‌های اعیان و اشراف بودند و بعضاً در غرب تحصیل کرده یا بزرگ شده بودند، آخرین مدهای اروپایی در مجله تبلیغ و ترویج می‌شد. این نوع تبلیغات، بازار کالاهای لوکس غربی را رونق می‌بخشید؛
- مقایسه‌ی زن عهد عتیق و زن در عصر جدید. در این مقایسه، زنان مذهبی زنانی کهنه‌گرا و خرافاتی، به حساب می‌آمدند و در عوض، زنان به فرنگ رفته، زنان امروزی، اجتماعی، باسواد و سعادت‌مند معرفی می‌شدند [رمضان نرگسی، ۱۳۸۳: ۳۳].
علاوه بر نشریاتی که تا این‌جا ذکر شد، در منابع از چند نشریه‌ی دیگر نیز نام برده شده است که از انقلاب مشروطه تا انقراض قاجاریه، توسط زنان در ایران منتشر می‌شد. البته برخی از آن‌ها در شهرستان‌ها انتشار می‌یافتند؛ از جمله: - دختران ایران (مجله): به مدیریت بانو زندخت شیرازی، در سال ۱۳۰۳ در شیراز [دهخدا، ۱۳۳۸: ۳۹۰].

- نسوان شرق، به مدیریت مرضیه‌خانم ضرابی، در سال ۱۳۰۴ شمسی در بندر پهلوی [همان، ۱۳۹۷].

- زنان ایران در سال ۱۲۹۹ شمسی، به صورت هفتگی در تهران [همان، ۱۳۹۱].

اگر به محدوده‌ی زمانی انتشار این نشریات یعنی سال‌های ۱۲۸۹ تا ۱۳۰۴ توجه کنیم، درمی‌یابیم که در این سال‌ها فعالیت روزنامه‌نگاران زن در ایران، به‌طور قابل توجهی افزایش یافته بود. اکثریت این نشریات با مسائل مربوط به زنان و آموزش و تعلیم آنان کار خود را آغاز کردند، اما برخی به مسائل سیاسی روز نیز کشانده شدند. این امر موجب شد حتی برای تعدادی از مدیران آن‌ها ددرسهایی ایجاد شود. برخی از این نشریات نیز همان‌گونه که توضیح داده شد، خواسته یا نخواست، در پی ترویج فرهنگ غرب در ایران برآمدند و حتی درصدد برآمدند که زنان را از امور شرعی و مذهبی خود دور کنند.

در مجموع، این نشریات در بحث آموزش و آگاه کردن زنان با مسائل مهم اجتماعی و حقوقی و سیاسی در آن دوره، بسیار